

Doc. dr. Amila Ždralović
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Pravni fakultet / Faculty of Law
Doc. dr. Valida Repovac Nikšić
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

UDK 37 (497.6 Kanton Sarajevo)

Pregledni naučni članak

SOCIOLOGIJA U UČIONICI: ANALIZA NASTAVNE PRAKSE U SREDNJIM ŠKOLAMA U KANTONU SARAJEVO

SOCIOLOGY IN CLASSROOM: ANALYSIS OF TEACHING PRACTICE IN SECONDARY SCHOOLS IN SARAJEVO CANTON

Sažetak

Generalni cilj ovog istraživanja je bio da se identificiraju osnovni problemi organiziranja i izvođenja nastavnog procesa, da se objasne uzroci ovih problema, te da se na koncu daju preporuke za daljnje unapređenje izvođenja nastave iz nastavnog predmeta Sociologija. Istraživanje je provedeno u periodu od februara do septembra 2018. godine i bilo je ograničeno na iskustva odabranih srednjih škola na području Kantona Sarajevo. Nalazi istraživanja primarno upućuju da je ključno raditi na unapređenju kvaliteta udžbenika. Također, pokazalo se potrebnim razvijati kvalitetne programe cjeloživotnog učenja za profesore i profesorice u srednjim školama, a koji bi se osmišljavali u saradnji sa svim akademskim institucijama koje okupljaju eksperte i ekspertice iz oblasti sociologije.

Ključne riječi: *sociologija, srednje škole, nastavna praksa, dodatne edukacije za profesore i profesorice*

Summary

This study identifies the basic problems in organizing and teaching sociology in secondary schools. Our goal is to explain the causes of these problems and finally, to give recommendations for further improvements. We have conducted our research in the period from February to September 2018. It focuses on the experience of selected secondary schools in the Canton of Sarajevo. The research findings primarily indicate that it is necessary to improve textbooks, and to develop quality lifelong learning programs for teachers in secondary schools. All academic institutions that bring together sociology experts should cooperate in designing these programs.

Keywords: *sociology, high school, teaching practice, additional education for teachers*

Uvod

Višeznačnost pojma obrazovanja, koja uključuje i diskrepancije u njegovom određenju, na dnevno-političkoj razini se redovno laički reducira. S jedne strane, u skladu s neoliberalizirajućim trendovima ono je tek proces proizvodnje na tržištu rada konkurentnih pojedinaca/ki. Ovakve tendencije, koje su dominantne u savremenom društvu, polaze od toga da je obrazovanje pretpostavka ekonomskog razvoja, pragmatičke izlike traže u opravdanoj povezanosti između obrazovnih politika i tržišta rada, a često se skrivaju iza plašta koncepta društva znanja.

S druge strane nalaze se one paradigme koje u obrazovanju vide mjesto proizvodnje društvenih vrijednosti koje su pretpostavljene kao unaprijed date i univerzalne. Autori/ce, kao naprimjer, Konrad Paul Liessman (2008), Ingrid Lohman (2009), Richarda Muncha (2009) i drugi/e, koji/e nude oštru i opravdanu kritiku neoliberalizirajućih transformacija obrazovanja, ipak sporadično skreću na tračnice reafirmacije aristotelijanskog ideala vidjevši u obrazovanju poligon za „treniranje“ građana/ki kako bi se pripremili/e za sudionništvo u zajednici i brigu o zajedničkom dobru. Ovakvi pristupi postaju posebno zavodljivi u vremenu socijalnih i ekonomskih kriza, prikrivajući time svoje totalitarne elemente koji obrazovanju kao segmentu socijalizacije daju važnu institucionalnu ulogu i transformiraju ga u moćan državni mehanizam koji se u poststrukturalističkom diskursu razotkriva kao mehanizam potčinjavanja, discipliniranja i indoktrinacije građana i građanki. Pritom se u ponovnom čitanju zapisa antičkih autora o obrazovanju i odgoju u polisu ignoriraju Likofronovi teorijski uvidi u kojima Karl Popper (1998: 159) prepoznaje prvu protekcionističku teoriju države. Naime, Likofron, prema onome što nam prenosi Aristotel u „Politici“ (1988: 91. – 1280b/10), smatra da uloga države nije da kroz obrazovne politike učini građanke/ke dobrim i pravičnim, odnosno njena uloga nije u tome da odgaja građanke/ke. Reinterpretirajući i proširujući ove uvide u savremenom teorijskom diskursu, polazimo od postulata da država može preuzeti na sebe ne da disciplinira pojedince/ke s obzirom na dominantne paradigme društvenih koncepcija, već da ih opremi kritičkim kapacitetima da sami/e mogu rasuđivati i prosuđivati određene teorijske diskurse.

Takvo, kako osnovno tako i srednjoškolsko i visokoškolsko obrazovanje mora poticati kritičko i teorijsko razmišljanje, koje je trenutno marginalizirano s obzirom na postojeće trendove prenamaganja obrazovanja kao mjesta proizvodnje osposobljenog i konkurentnog ljudskog kapitala, ali i s obzirom na njegove u društvu krize zavodljive populističke kritike koje se kreću po rubovima totalitarističkih ideologija. Smatramo da je tek na tragu Likofronovih gledišta o svrsi obrazovanja moguće prevazići nesuglasice između dominantnih paradigmi, ali i sagledati ulogu nastave

sociologije u razvoju kritičkih potencijala pojedinaca/ki. Tome treba dodati i to da u savremenim društvenim okolnostima sociologija dobiva novu društvenu odgovornost od koje ne može biti amnestirana onda kada se svodi na savladavanje enciklopedijskog znanja. Ovako definiranu paradigmu svrhe obrazovanja i svrhe sociologije u nastavnim planovima nužno je u ovom radu i prethodno kontekstualizirati s obzirom na specifične okolnosti bosanskohercegovačkog društva, koje je prvenstveno etnonacionalnog karaktera, a usvajanje adekvatne zakonske regulative postaje nedovoljno za *de facto* poštivanje individualnih prava i sloboda.

Naime, etnonacionalni politički sistem Bosne i Hercegovine, definiran Ustavom unutar Dejtonskog mirovnog sporazuma iz 1995. godine, utemeljen je na teritorijalnoj i administrativnoj podijeljenosti zemlje (dva entiteta, jedan distrikt). Dalje, Federacija Bosne i Hercegovine podijeljena je na deset kantona. Nakon destruktivnog rata 90-ih godina dvadesetog stoljeća ovakvo državno uređenje doprinijelo je daljnjem razaranju društvenog tkiva Bosne i Hercegovine. Danas, 2018. godine, za rezultat imamo bosanskohercegovačko društvo duboko podijeljeno, dezintegrirano. Spomenuta obilježja pokazala su se kao prepreka bilo kakvoj vrsti razvoja (političkog, ekonomskog, društvenog). Različiti nivoi vlasti i iscjepkane nadležnosti onemogućavaju konstruktivna sistemska rješenja u svim sferama društva (privreda, zdravstvo, školstvo, kultura, sport itd.). Iz navedenih razloga oblast obrazovanja, inače ključna sfera i pretpostavka svakom razvoju, nalazi se u veoma nepovoljnom stanju, počev od predškolskog uzrasta (gdje svako deveto dijete ima pristup istom), preko veoma opterećenih i ideološki obojenih programa u osnovnim i srednjim školama, podijeljenih škola u nekim dijelovima zemlje, do visokog obrazovanja gdje se javni univerziteti bore za autonomiju i opstanak.

Etnonacionalna politika postala je dijelom svake pore našeg društva i time ozbiljno umanjila stremjenja i strategije reintegracije našeg društva i njegovog povezivanja s regijom, Evropskom unijom i svijetom. Uplitanje politike u procese obrazovanja jedan je od ključnih problema. Iz tog razloga čini se legitimnim problematiziranje načina osmišljavanja i organiziranja ove oblasti, pogotovo imajući u vidu da ovim procesima najmanje rukovode i na njega najmanje utječu ljudi iz struke. Ako je to i slučaj, nerijetko se dešava da su ti eksperti politički podobni. Opisani procesi doveli su do birokratizacije obrazovanja na svim nivoima, loših nastavnih planova i programa, nekvalitetnih udžbenika, zastarjelih načina podučavanja, prevelike opterećenosti djece i mladih. Osim što demografski iz godine u godinu imamo sve manje djece koja se upisuju u škole, primjetna je nezainteresiranost za strukovne škole. Isto tako, zainteresiranost za upisivanje fakulteta društvenih nauka je drastično opala. Velik broj mladih se

odlučuje da napusti Bosnu i Hercegovinu i da pronade posao ili da nastavi studije negdje u Evropi ili i dalje. Pogotovo je studij sociologije doveden u pitanje zbog nezainteresiranosti mladih za njega. Upravo je ova činjenica primarni motiv za istraživanje koje se nalazi pred vama.

Iako postoji formalni konsenzus o reformama potrebnim za uspješan proces evropskih integracija, namjesto progresivnih javnih politika svjedočimo tradicionalizaciji društva (obrazovanja, kulture, medija itd.). Ovaj konzervativni trend zajedno sa dominacijom nacionalističkih identitarnih politika doveo je da zabrinjavajućih razlika u nastavnim planovima i programima kao i u udžbenicima. Ovakve politike rezultiraju razdvajanjem djece, izostankom dijaloga, izostankom tolerancije prema različitostima, da ne govorimo o nerazvijenosti svijesti o potrebi inkluzije onih koji se nalaze na marginama društva i koji su iz različitih razloga isključeni. U tom smislu, osnaživanje položaja predmeta koji doprinose osposobljavanju mladih da autonomno i kritički razmišljaju o svemu što uče i na što nailaze u svakodnevnom životu je od krucijalne važnosti za naše društvo. Jedan od takvih premeta je predmet Sociologija koji u kombinaciji sa savremenim i inovativnim načinima podučavanja u srednjim školama itekako može doprinijeti formiranju progresivnih i uspješnih mladih individua.

Metodologija istraživanja

Generalni cilj istraživanja je bio da se identificiraju osnovni problemi organiziranja i izvođenja nastavnog procesa, da se objasne uzroci ovih problema, te da se na koncu daju preporuke za daljnje unapređenje izvođenja nastave iz nastavnog predmeta Sociologija. Ovo istraživanje je provedeno u periodu od februara do septembra 2018. godine i bilo je ograničeno na iskustva odabranih srednjih škola na području Kantona Sarajevo. S obzirom na prostorna ograničenja ovo istraživanje vidimo kao pilot-projekt na osnovu kojeg se može koncipirati šire istraživanje, odnosno, iako se nalazi ovog istraživanja mogu preslikati i na druge srednje škole u Bosni i Hercegovini, sigurno da bi jedna šira analiza koja ne bi bila ograničena na Kanton Sarajevo mogla identificirati i neke specifičnosti drugih sredina.

Osnovna intencija rada bila je da se daju odgovori na sljedeća istraživačka pitanja: Kakav je stav profesora/ica o sadržaju kurikuluma i udžbenika, te da li su potrebne izmjene istih ili je njihov postojeći okvir dovoljno fleksibilan za uspješno izvođenje nastave? Koje su osnovne prepreke uspješnoj realizaciji nastave iz predmeta Sociologija u srednjim školama, te na koji način je moguće otkloniti ove prepreke? Da li je potrebna kontinuirana

doedukacija srednjoškolskih profesora/ica sociologije, te u kojem pravcu bi se ona trebala kretati?

S obzirom na pitanja kojima je vođeno, istraživanje daje aktualnu „snimku“ (*snapshot*) trenutnog stanja sociologije u nastavnom procesu. U prvoj fazi istraživanja urađena je desk-analiza u okviru koje je izvršen uvid u prethodna istraživanja ove teme koja su primarno teorijskog karaktera, odobrene udžbenike sociologije i njihove analize, ta je napravljen presjek stanja škola u kojima se (ne) podučava sociologija. U drugoj, a ujedno i centralnoj fazi istraživanja provedena je anketa i urađeni su dubinski intervjui s ključnim informatorima (*key informant*), odnosno s profesorima/icama koji/e predaju nastavni predmet Sociologija u srednjim školama u Kantonu Sarajevo.

Urađena su tri dubinska intervjua i to s profesoricama Ljiljanom Nikolić-Kovačević iz Treće gimnazije, Aidom Muftić iz Druge gimnazije i Berinom Hasanagić iz Srednje ugostiteljsko-turističke škole. Pored toga, anketirano je i sedam profesora/ica. U posljednjoj fazi istraživanja obavljeni su i kraći dodatni razgovori s profesorima Amerom Sofradžijom i Kerimom Sušićem kako bi se dobile dodatne informacije o specifičnostima programa koji se izvode u školi u kojoj predaju (Prva bošnjačka gimnazija), te s profesoricom Lejlom Karahodžić kako bi se dobile dodatne informacije o nastavi sociologije koju izvodi na njemačkom jeziku u Gimnaziji Obala.

O potrebi reforme NPP-a

Prema Zakonu o srednjem obrazovanju Kantona Sarajevo, „redovno školovanje učenika u srednjim školama traje tri ili četiri godine, nakon čega se stiče srednja stručna sprema III (trećeg) ili IV (četvrtog) stepena“ (član 7, stav 1), a obrazovno-odgojni rad ostvaruje se na osnovu nastavnih planova i programa, koje donosi odnosno odobrava Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade KS (član 36). Ovi nastavni planovi i programi sadrže zajedničku jezgru nastavnih planova i programa.¹

Uvidom u različite nastavne planove i programe² zaključuje se da učenici/e nastavu sociologije slušaju dvije godine u gimnazijama na društvenom

¹ Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje izradila je dokument pod nazivom „Zajednička jezgra nastavnih planova i programa za društveno-humanističko područje definirano na ishodima učenja“. Dokument je dostupan na veb-stranici Agencije (<https://aposo.gov.ba>).

² Uvid je izvršen u: „NPP – Gimnazija – Izorno područje: Opća gimnazija“, Sarajevo, 2018. (dostupno na: http://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/npp_gimnazije_-_opci_smjer.pdf); „NPP – Srednja škola za stručno obrazovanje i obuku“, Sarajevo, 2016. (dostupno na: http://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/sociologija-cetverogodisnje_obrazovanje.pdf); „NPP – Gimnazija – Sociologija – III razred“, august,

području, odnosno jednu godinu na ostalim izbornima područjima u gimnazijama i srednjim školama IV stepena.³ U svim školama u kojima se realizira nastava sociologije predviđeno je da učenici/e rade samostalni seminarski rad, a u ukupnom fondu predviđeni su i nastavni sati za prezentaciju radova i diskusiju o njima u grupama. S obzirom na interaktivan način rada, ali i s obzirom na činjenicu da se teme odnose na savremeni društveni život, profesori/ce smatraju da se kod učenika/ca upravo na ovaj način razvija interes za sociologiju. Međutim, jedna od profesorica uviđa da je nedovoljan broj časova predviđen za seminarske radove, te objašnjava: „Ne mogu ja đaka prekinuti i reći: E, to ćeš skratiti. (...) A stvarno odlično to pripreme.”

Iako je kroz dubinske intervjuje ukazano na eventualni problem nedovoljnog broja časova predviđenih nastavnim planovima i programima za prezentacije radova i diskusijama o njima, ipak profesori/ce uglavnom smatraju da je ukupan fond časova adekvatan u odnosu na vrstu škole, odnosno smjer na kojem predaju. U principu, učenici/e imaju sedmično dva, odnosno tri nastavna časa, s izuzetkom Prve bošnjačke gimnazije gdje se nastava izvodi po tri programa: (1) *Curriculum A* u kojem se primjenjuje nastavni program za gimnazije u KS uz 10% specifičnosti; (2) *Curriculum B* koji je bilingvalni program i predstavlja kombinaciju međunarodnog Cambridge programa i programa za gimnazije u Kantonu Sarajevo; i (3) *Curriculum C*, odnosno Cambridge program na engleskom jeziku.⁴ Iz razgovora s profesorima dolazimo do saznanja da u zavisnosti od programa u trećem i četvrtom razredu, broj nastavnih sati na društvenom smjeru ide i do 175 (u trećem razredu), odnosno 150 (u četvrtom razredu).

Anketa koju smo proveli pokazuje da svi profesori/ce smatraju da bi nastava iz predmeta Sociologija trebala biti okrenuta ka poticanju kritičkog promišljanja učenika/ica. Međutim, pored ovog primarnog cilja, manje od pola anketiranih profesora/ica dodaju i druge ciljeve, te smatraju da se važnost nastavnog predmeta Sociologija ogleda i u razvijanju tolerancije i prihvatanju sociokulturalnih razlika, kao i u razvijanju generičkih vještina

2016. (dostupno na: <https://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/sociologija-gimnazija.pdf>); „Nastavni plan i program – Gimnazija – Sociologija – društveno izorno područje – III razred“, august, 2016. (dostupno na: http://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/sociologija-gimnazija-treci_razred-drustveno_izorno_podrucje.pdf); „Nastavni plan i program – Gimnazija – Sociologija – društveno izorno područje – IV razred“, august, 2016. (dostupno na: http://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/sociologija-gimnazija-cetvrti_razred-drustveno_izorno_podrucje.pdf).

³ Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade KS donijelo je Odluku o utvrđivanju izbornog područja za gimnazije u Kantonu Sarajevo (Odluka broj 11/04-38-20689-11/18 od 31. 08. 2018. godine). Odluka je dostupna na veb-stranici Ministarstva (www.mon.ks.gov.ba).

⁴ Više informacija o programima: <http://www.bosnjackagim.edu.ba/>.

neophodnih za buduću konkurentnost na tržištu rada. Mali broj ispitanika/ica dodaje i pripremanje učenika/ica za studij društvenih i humanističkih nauka, te stjecanje osnovnih znanja o sociološkim teorijama.

Kroz anketu smo ispitali i stavove profesora/ica o nastavnim planovima i programima, te posebno o ciljevima koji su u okviru njih već definirani. Više od polovine ispitanika/ica smatra da je nastavni plan i program dobro osmišljen te da su ciljevi dobro postavljeni.

Također, nastojali smo utvrditi da li je kurikulum za nastavni predmet Sociologija dovoljno široko postavljen, te da li ga je moguće iskoristiti kao okvir u kojem se nastavne jedinice mogu aktualizirati s obzirom na društvene probleme, ali i s obzirom na neke nove i recentne sociološke diskurse. U tom kontekstu, većina ispitanika/ca navodi da je nastavni program dovoljno fleksibilan, te je moguće kontinuirano praviti osvrte na aktualne društvene probleme. Istraživanje također pokazuje da većina ispitanika/ca na nastavi, pored tema predviđenih nastavnim programom, obrađuje i odabrane dodatne teme, dok se mali broj isključivo pridržava nastavnog plana i programa.

U Zakonu o srednjem obrazovanju KS navodi se da nastavno osoblje ima „slobodu u pedagoškom radu i poučavanju u okvirima utvrđenim nastavnim planom i programom i drugim relevantnim zakonskim i podzakonskim aktima“ (član 121, stav 1). Ipak, imajući u vidu praksu zakonodavca da unaprijed normira sve aspekte i sve situacije u nastavnom procesu, postavlja se pitanje koliko se na ovaj način guši ne samo kreativnost profesora/ca već i koliko se ostavlja prostora za bavljenje savremenim sociološkim temama. Upravo kroz intervju smo stekli i dublje uvide o načinu na koji profesori/ce tumače svoju slobodu u realizaciji nastave.

U intervjuima se kontinuirano naglašava važnost metodike nastave koja mora biti vođena ciljevima nastavnog predmeta koji se, prema mišljenju ispitanika/ca, ne mogu svoditi na usvajanje informacija i znanja, već se primarno ogledaju u razvijanju autonomnog kritičkog razmišljanja učenika/ca. Ipak, nedvojbeno se stječe dojam da profesori/ce uglavnom nastoje da se kruto drže zadatog nastavnog plana i programa, a svoju slobodu vežu isključivo za metodiku izvođenja nastave. S obzirom i na normativna rješenja čini se da drugačiji pristup nije ni moguć. Kako objašnjava jedna profesorica: „Imam ja neku slobodu, ali ne mogu ja baš tako ‘iskakati’ koliko god je to savremeno i novo.“

Međutim, kroz razgovore smo došli i do informacije da je u toku kurikularna reforma u koju su uključeni/e i neki/e od profesora/ica s kojima smo razgovarali u toku provođenja ovog istraživanja. Imajući u vidu podatke do kojih smo došle u ovom istraživanju, nedvojbeno se zaključuje da je ova

reforma doista potrebna. Ispitanici/e ne sugeriraju neke velike promjene, niti nas rezultati istraživanja upućuju da je NPP u potpunosti loš. Ipak, neke promjene su nužne, ali bi bilo dobro da se u okviru ove reforme nastavni sadržaj osmisli kao dovoljno fleksibilan kako bi se ostavila mogućnost profesorima/icama da ga svakodnevno aktualiziraju. Također, može se zaključiti i da je potrebno zadržati neke pozitivne prakse, gdje se, prije svega, misli na izradu i prezentaciju seminarskih radova, kao i grupne diskusije. Svakako da bi bilo poželjno da se u toku procesa reforme razmotri i pitanje adekvatnosti broja nastavnih časova koji će biti predviđeni za ove aktivnosti.

Također, smatramo da je u procesu reforme potrebno voditi računa o zastupljenosti sadržaja koji se tiču rodne ravnopravnosti. Ovu sugestiju izvodimo upravo zbog činjenice da u toku istraživanja nismo stekli dojam da sami profesori/ice prepoznaju važnost ovih tema, ali imajući u vidu i zakonske smjernice. Naime, Zakon o ravnopravnosti spolova BiH, osim što zahtijeva eliminaciju stereotipnih sadržaja, obavezuje i na uvođenje sadržaja koji promoviraju jednakost spolova u nastavne programe za sve nivoe obrazovanja (član 11). Smatramo da je Sociologija upravo jedan od onih predmeta unutar kojih se ovi sadržaji mogu i trebaju izučavati.

Osvrt na udžbenike i metodiku nastave

Kada su u pitanju udžbenici, kroz intervju je vidljivo da se od propisanih udžbenika u srednjim školama u Sarajevu koristi udžbenik „Sociologija“ autora Slave Kukića. Nastavni plan i program tematski prati sadržaj ovog udžbenika i koristi se u srednjim strukovnim školama u trećem razredu (negdje i u četvrtom gdje se po programu Sociologija sluša u posljednjem razredu) i u gimnazijama u trećem razredu. Pored spomenutog udžbenika, prema propisima se može koristiti i udžbenik Saliha Foče i Mustafe Spahića.⁵ Profesori/ce s kojima su obavljeni intervjui u principu su zadovoljni udžbenikom Slave Kukića, dok preostala dva propisana udžbenika ni ne spominju da koriste ili da bi ih koristili. Za udžbenik Slave Kukića navode da je sistematičan, ali da bi ga bilo dobro doraditi. Primjedbe su da sadrži određene materijalne greške. Naprimjer, zamijenjena su imena određenih filozofa, fotografije su neispravno naslovljene i učenici/e mogu dobiti potpuno krive informacije iz udžbenika ako im se na njih ne skrene

⁵ Vidjeti opširnije link za propisane udžbenike u tekućoj akademskoj godini (2018–2019): http://www.fmon.gov.ba/Upload/Ostalo/95127274-7e59-4390-a3abc5e6edbd969a_Spisak%20odobrenih%20udžbenika%20za%20skolsku%202018%202019.pdf.

pažnja. Osim materijalnih grešaka spominje se i problematičnost pojedinih naslova i osmišljavanja pojedinih nastavnih cjelina. Također, postoji mišljenje da je udžbenik dosta stilski kompleksno napisan da bi ga učenici/e u srednjim školama razumjeli. Kompliciran stil pisanja ga osim nerazumljivim čini i apstraktnim i manje interesantnim. Složenost za čitanje je jedan od razloga što se udžbenik koristi tematski, ali ne uvijek i sadržajno. Kroz dodatne zadaće i projekte učenici/e koriste i druge izvore za obrađivanje pojedinih tema od značaja (poput porodice, državnih i društvenih uređenja itd.). Također, primijećeno je da su neki dijelovi ili teoretičari nedovoljno obrađeni, te da je veoma teško na osnovu kratkog teksta učenicima/ma dočarati bitnost ovih teoretičara i njihovih učenja. Ako ne postoji mogućnost izrade novog udžbenika, smatra se da bi ovaj postojeći trebao biti značajno unaprijeđen u smislu da bude širi, prilagođen svakodnevnom životu, te da se po uzoru na neke druge udžbenike uključe i pitanja za kritičko promišljanje. Primjetni su i različiti načini tumačenja pitanja davanja eventualne preporuke za literaturu koja nije na spisku Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade KS: jedni/e smatraju da to ne smiju ni spomenuti, drugi/e da mogu preporučiti u nekom širem kontekstu izrade određenih zadataka, a treći/e ne vide nikakav problem u tome da se učenici/e informiraju i o drugim izvorima, već to smatraju i poželjnim.

Uprkos primjedbama interesantno je primijetiti da niko od ispitanika/ica nije spomenuo druge probleme s udžbenikom, poput rodnih i rasnih stereotipa, a što je detaljnom analizom ovog udžbenika utvrđeno u publikaciji Fondacije „Cure“ pod naslovom „Pogled iz drugog ugla: udžbenička politika i analiza zastupljenosti stereotipa u udžbenicima srednjih škola u Kantonu Sarajevo“ (Mujić i Knežević 2016: 75–84). Također, interesantno je da niko u razgovoru o udžbeniku ne primjećuje činjenicu izostavljanja teoretičarki sociologije.

Učenici/e društvenih smjerova koji imaju predmet Sociologija u četvrtom razredu često neformalno uče prema univerzitetskom udžbeniku „Sociologija“ autora Anthonyja Giddensa. Ovaj udžbenik nije propisan i ne bi se smio koristiti. Veliki problem je što za četvrti razred ne postoji udžbenik. U nastavnom planu i programu jednostavno je uočiti da su tematske cjeline napisane prema sadržaju univerzitetskog udžbenika Anthonyja Giddensa. Iz tog razloga čini se iz razgovora da je nastava u četvrtom razredu poprilična improvizacija. Kroz intervjuje smo saznali da je potreban pregledan, prilagođen, interesantan i ilustracijama bogat novi udžbenik koji bi motivirao učenike/ice na kritičko promišljanje. Ono što je također proizašlo iz dubinskih razgovora je preporuka da se u buduće procese pisanja udžbenika iz sociologije uključe profesori/ce koji ovaj predmet i predaju u srednjim školama.

Ipak, opći uvid iz ankete je da su propisani udžbenici dobri. Interesantno je, a što se može vidjeti iz dubinskih intervju, da svi biraju udžbenik Slave Kukića, što implicira i određeni kvalitet ovog udžbenika. Činjenica je da je to izdanje od prije petnaest godina i da mu svakako treba korekcija. Pitanje je koliko je korekcija potrebno i to je ono po čemu se stavovi ispitanika/ispitanica donekle razlikuju. Pojedini/e smatraju da su to materijalne greške, drugi smatraju da su određene teme nekorektno obrađene, a neke nedovoljno elaborirane. Čini se da je udžbenik primarni problem, a samim time i primarni pravac u kojem treba djelovati. U tom smislu, neophodno je u skladu s NPP-om za društveno područje pristupiti izradi udžbenika za četvrti razred društvenih smjerova u gimnazijama i korigirati (osavremeniti) udžbenik Slave Kukića za treće razrede ili pak raditi potpuno novi udžbenik i za treće razrede. Prema sugestiji iz intervju bilo bi poželjno u ovaj proces uključiti profesore/ice. S obzirom na druge pokazatelje i potrebu povezivanja s akademskom zajednicom možda bi se zajedničkim snagama moglo raditi na pisanju udžbenika. To bi doprinijelo boljem uvidu u posao koji rade profesori/ce. Vrlo vjerovatno djelovalo bi i motivirajuće uz obaveznu podršku u kontekstu pristupa bibliotekama, bazama podataka na koje univerzitet ima pretplatu itd.

I anketa i dubinski intervjui dali su nam uvid da se svi slažu oko toga da sociologija treba poticati kritičko razmišljanje učenika/ica (na ovo je ukazano i kod analize ciljeva NPP-a), te da je potrebno metodiku nastave osmisлити u tom pravcu. Iz intervju smo saznali da su profesori/ce skloni interaktivnoj nastavi, jer smatraju da takav pristup motivira učenike/ice. Osim propisanih seminarskih radova koje učenici/ce jako vole, postoje i druge vrste praktičnog rada (zadaca i mini projekti) pomoću kojih se određeni pojmovi, teme ili dešavanja šire obrađuju i prezentiraju u učionici. Naravno, tome doprinosi solidna opremljenost škola i učionica, iako je primjetno i iz intervju i iz anketa da se to više odnosi na gimnazije. Postoji primjer tehničke škole u kojoj je na raspolaganju samo osnovni namještaj. Internet i tehnička dostupnost doprinijeli su i problemu plagiranja, naprimjer, seminarskih i matorskih radova. Nažalost, plagijati često prolaze, jer se nema načina da se oni dokažu. Škole ne posjeduju programe za otkrivanje plagijata.

Prema rezultatima ankete u nastavi predmeta Sociologija koriste se različite metode. Ipak, primjetno je da svi ispitanici/e navode individualne i grupne prezentacije, a vrlo vjerovatno da je na ovu praksu utjecala činjenica da je obaveza izrade seminarskog rada planirana NPP-om, te da je ova praksa prepoznata kao izuzetno pozitivna (o čemu je već bilo riječi). Jedina zamjerka koja je proizašla iz dubinskih razgovora je nedostatan broj časova predviđen za prezentiranje seminarskih radova. Zanimljivo je da skoro svi

ispitanici/e koriste metode gledanja i analize filmova, te u neznatno manjem broju eks katedra i debatu. Radionice su najmanje zastupljene, te se rijetko koriste. Ono što je krucijalno je da niko od ispitanika/ca ne koristi jedan način rada, već svako kombinira više pristupa. Iz intervjuva ovaj entuzijazam možemo dalje potvrditi. Istaknuto je da se poklanja velika pažnja metodici izvođenja nastave i da se sociologija nastoji učiniti zanimljivom. Interaktivni pristup podrazumijeva maksimalnu uključenost učenika/ca u nastavni proces, što daje dosta dobre rezultate.⁶ Samostalni projekti i istraživanja tema te njihova prezentacija otvaraju mogućnost za davanje podsticajnih ocjena.

Iz intervjuva možemo zaključiti da profesori/ce smatraju bitnim atmosferu u školi, fleksibilnost i slobodu pristupa. Prilikom razgovora upoznati smo i s činjenicom da se u jednoj od gimnazija predmet Sociologija predaje i na njemačkom jeziku, te da se u jednoj srednjoj strukovnoj školi primjenjuje EU VET program modularne nastave. Spomenuti savremeni trendovi su veoma bitni pogotovo za društvene predmete čiji smisao ne leži u pukom usvajanju informacija i znanja iz te oblasti već u razvijanju autonomnog kritičkog mišljenja kod učenika/ca, osnaživanju njihovih sposobnosti za diskusiju, argumentaciji, javnom nastupu, pisanju i prezentiranju istraženih tema itd. Jedna od preporuka iz intervjuva je i povezivanje obrazovnog procesa u srednjim školama (ovdje se misli na gimnazije) s aktivnostima u svakodnevnom životu (saradnja s institucijama, firmama, realizacija mini projekata itd.).

Marginalizacija predmeta Sociologija?

Zanimljivo je primijetiti da profesori/ce najčešće izdvajaju kvalitet nastavnog kadra kao faktor koji ima odlučujući utjecaj na kvalitet nastavnog procesa, dok se sedmično opterećenje nastavnika/ca, koje po prirodi ove vrste posla

⁶ Prema informacijama dostupnim na stranici Ministarstva za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo, na inicijativu Vijeća roditelja učenika osnovnih i srednjih škola, „Ministarstvo se odlučilo u školskoj 2017/2018. godini provesti internu evaluaciju znanja učenika srednjih škola – gimnazija, dok se od naredne školske 2018/2019. godine planira provođenje interne evaluacije i u ostalim vrstama srednjih škola.“ Tako su u aprilu i maju 2018. godine provedene interne evaluacije u prvim, drugim i trećim razredima gimnazija iz određenih predmeta. Među tim predmetima bio je i predmet Sociologija. Riječ je o internoj evaluaciji znanja, vještina i sposobnosti koje su učenici stekli iz nastavnog predmeta Sociologija, a sami rezultati nemaju utjecaj na konačnu ocjenu iz predmeta ili opći uspjeh učenika/ice. Kroz razgovor saznali smo da su rezultati u Gimnaziji Obala bili generalno dobri. Ipak, istaknuto je da je ovaj pristup donekle upitan, jer se može problematizirati koliko će učenici ovakvim testiranjima pristupiti ozbiljno, jer rezultati testa ne utječu na ocjenu iz Sociologije, niti na opći uspjeh.

može i da premašuje formalno definirane standarde i normative, skoro uopće ne prepoznaje kao element koji utječe na kvalitet nastave. Već ovako skicirani odgovori sugeriraju kako čestit pristup prema profesiji tako i činjenicu da sami profesori/ice smatraju da na kvalitet nastave utječe primarno kvalitet nastavnog kadra, te da bi svakako trebalo voditi računa o kontinuiranim edukacijama profesora/a. Zanimljivo je da su profesori/ce manje skloni da generalno loš socioekonomski položaj prosvjetnih radnika u Bosni i Hercegovini (a koji evidentno jeste takav) prepoznaju kao nešto što će se odraziti na kvalitet nastave. Također, motiviranost učenika/ca ne prepoznaju kao ono što utječe na kvalitet nastave (ipak su profesori/ce ti/e koji ih motiviraju). Zanimljivo je da se ne navodi ni opremljenost škola. Istraživanje pokazuje, generalno, da je opremljenost škola solidna, ali ipak ne možemo ignorirati činjenicu da postoje i neke, uglavnom stručne škole koje posjeduju samo osnovni namještaj. Vidljiva je također i bolja opremljenost gimnazija, što je već spomenuto u prethodnom tekstu.

Teorijski radovi pretpostavljaju i prenaplaćavaju loš položaj sociologije u zbornici. Naši uvidi upućuju na nešto drugačije zaključke. Manje od polovine ispitanika i ispitanica smatra da su profesori/ce sociologije degradirani/e u odnosu na profesore koji/e izvode nastavu iz drugih predmeta. Ipak, valja napomenuti da istraživanje pokazuje da, iako se profesori/ce osjećaju uglavnom ugodno u svojim školama i svojim zbornicama, postoje i drugačija iskustva, ali da ti izuzeci (čiji broj ipak nije zanemarljiv) ne određuju generalno loš položaj sociologije, kako je to primarno pretpostavljano u drugim teorijskim istraživanjima. Zanimljivo je napomenuti da naše istraživanje pokazuje da učenici/e imaju relativno pozitivan odnos prema predmetu Sociologija. Više od polovine ispitanika/ca smatra da učenici/e Sociologiju ne percipiraju kao dosadan i nevažan predmet u usporedbi s drugim predmetima. Ovakav zaključak potvrđuje i anketa koju je profesorica iz Treće gimnazije provela među svojim učenicima/ama, a u koju smo mogli izvršiti uvid prilikom dubinskog intervjua. Iz ankete se može zaključiti da učenici/e simpatiziraju predmet Sociologija. Ono što je demotivirajuće za učenike/ce koji bi se opredijelili da upišu studij sociologije, a što je također proizašlo iz dubinskih razgovora, jeste neizvjesnost šta raditi dalje i gdje naći zaposlenje. To je generalno problem našeg društva, a ne samo onih koji studiraju ili planiraju studirati filozofiju, sociologiju i slične nauke.

Cjeloživotno učenje i strukovno udruživanje

Zakon o srednjem obrazovanju KS (član 120, stav 3) definira neophodnu stručnu spremu, a profil se daljnje detaljnije utvrđuje kroz NPP za pojedinačne predmete, te shodno tome nastavu sociologije mogu izvoditi osobe sa:

- (1) završenim filozofskim fakultetom, odnosno: a) završenim najmanje VII stepenom stručne spreme po predbolonjskom visokoobrazovnom procesu (odsjek za filozofiju i sociologiju, odnosno odsjek za sociologiju) ili b) završenim II odnosno III ciklusom po bolonjskom visokoobrazovnom procesu (odsjek za sociologiju).
- (2) završenim fakultetom političkih nauka, odnosno: a) završenim najmanje VII stepenom stručne spreme po predbolonjskom visokoobrazovnom procesu (odsjek za sociologiju) ili b) završenim II odnosno III ciklusom po bolonjskom visokoobrazovnom procesu (odsjek za sociologiju).

Svi ispitanici/e koji su učestvovali u ovom istraživanju svoje dodiplomsko obrazovanje su završili/e na Univerzitetu u Sarajevu i to: 40% na Fakultetu političkih nauka i 60% na Filozofskom fakultetu.⁷ Međutim, prema Zakonu o srednjem obrazovanju KS, profesori/ice imaju obavezu da se „stručno usavršavaju i kontinuirano educiraju u toku cijelog radnog vijeka“ (član 121, stav 4).

Kroz ovo istraživanje smo nastojali utvrditi koliko su profesori/ice motivirani/e da učestvuju u procesima cjeloživotnog učenja, jer smatramo da formalno provođenje edukacije neće dati željene rezultate ako ne postoji ova

⁷ Na Univerzitetu u Sarajevu studij sociologije moguće je završiti na dvije visokoškolske ustanove – Filozofskom fakultetu i Fakultetu političkih nauka. Na Filozofskom fakultetu prvo je (u jesen 1956. godine) formirana Katedra, a kasnije i Odsjek za filozofiju, da bi akademske 1961/62. bila uvedena sociologija kao nastavno-naučna disciplina, nakon čega slijedi uvođenje studija sociologije na Filozofskom fakultetu (Ljubović 2005: 174). Na ovom mjestu se ostavlja po strani pitanje eventualnog otpora prema sociologiji na Filozofskom fakultetu, no ono što se može uočiti od samih početaka rada ove ustanove to je kontinuirani nedostatak nastavnog kadra iz oblasti sociologije (što se tek posljednjih nekoliko godina postepeno korigira), kao i kontinuirani primat filozofije u odnosu na sociologiju na Odsjeku. Ovaj generalni uvid potvrđuje se već i uvidom u naučnoistraživački rad nastavnika/ca na Odsjeku. Na koncu, Odsjek za sociologiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu osamostalio se tek koncem 2010. godine (više informacija: veb-stranica Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (<http://ff.unsa.ba/index.php/bs/o-odsjeku-za-sociologiju>). S druge strane, unatoč protivljenjima i svim raspravama koje su se vodile u akademskoj zajednici, već akademske 1964/65. godine osnovan je samostalan Odsjek za sociologiju na Fakultetu političkih nauka (vidi više u: Pedeset godina Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2012).

motiviranost. Također smo željeli utvrditi i da li se već provode određene edukacije i kakav je njihov kvalitet, jer smatramo da nekvalitetni programi mogu demotivirajuće utjecati na pojedince/ke.

Istraživanje pokazuje da svi/e anketirani/e smatraju da imaju potrebne kompetencije i znanja da adekvatno izvode sve nastavne jedinice predviđene programom. Međutim, nešto manje od pola anketiranih smatra da tokom svog studija sociologije nisu adekvatno pripremljeni/e za izvođenje nastave iz nastavnog predmeta Sociologija. Istraživanje pokazuje i da većina ispitanika/ica smatra da im je potrebna dodatna edukacija.

Nalazi ovog istraživanja također ukazuju i na neke moguće sadržaje ovakvih doedukacija koji bi trebali biti (1) primarno usmjereni na upoznavanja sa savremenim sociološkim teorijama i empirijskim istraživanjima i s aktualnim sociološkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini, ali i na (2) stjecanja znanja i vještine iz oblasti metodike izvođenja nastave. Bitno je naglasiti da ispitanici/e uopće ne ističu potrebu dodatnog usavršavanja iz oblasti klasičnih socioloških teorija. Međutim, zanimljivo je da jedna ispitanica navodi osnove informatike kao potencijalni sadržaj. Doista je pitanje koliko je ovdje riječ o stručnom obrazovanju u užem smislu, ali u jednom širem kontekstu ovaj odgovor upućuje da se može razmišljati ne samo o edukaciji iz oblasti informatike već i o edukacijskim programima koji bi bili usmjereni na učenje stranih jezika, kao i o programima iz oblasti informacijske pismenosti koja nas opet vraća na stručno usavršavanje u užem smislu.

Naime, ispitanici/e uopće informacijsku pismenost ne prepoznaju kao potencijalni sadržaj edukacija, ali prema podacima koje smo dobile, svi/e anketirani/e profesori/ce se kontinuirano informiraju o aktualnim istraživanjima i teorijskim raspravama iz oblasti sociologije. Na pitanje na koji način dobivaju informacije o aktualnostima iz oblasti sociologije, svi/e ispitanici/e navode pretraživače (poput Googlea). Uz ovaj izvor, više od pola navodi i međunarodne stručne časopise, a nešto manje od pola i domaće stručne časopise. Samo po jedan ispitanik/ca navodi društvene mreža (kao što je Facebook, Twitter i sl.), odnosno prisustvo i učestvovanje na konferencijama, okruglim stolovima, konferencijama. Imajući u vidu ovakve odgovore, smatramo da bi i edukacije o pretraživanju internetskih izvora, bibliotečkom pretraživanju i pretraživanju relevantnih dostupnih baza podataka također mogle biti korisne za profesore/ice sociologije. Također, imajući u vidu druge pokazatelje, smatramo da bi bilo poželjno raditi i na doedukaciji iz oblasti rodni studija baš zbog toga što profesori/ce ne problematiziraju rodna pitanja te slutimo da izostaje svijest o potrebi „orodnjavanja“ tema koje se obrađuju na nastavi sociologije.

Nešto manje od pola anketiranih navodi da nemaju priliku učestvovati u neformalnim programima stručnog usavršavanja profesora/ica sociologije, jer se ovakvi programi ne izvode u Bosni i Hercegovini. Kroz razgovore smo nastojali dobiti dodatne informacije o (ne)postojanju dodatnih edukacija. Na osnovu podataka do kojih smo došli, zaključujemo da se stručna usavršavanja realiziraju i ona se održavaju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Kvalitet ovih edukacijskih programa se različito ocjenjuje, ali ono o čemu postoji zajednički stav, to je loš način organizacije ovih programa koja se dalje objašnjava prisustvom velikog broja profesora/ica. Prema informacijama do kojih smo došli kroz razgovore, prvi dio edukacije se odvija u amfiteatru, a potom profesori/ice odlaze na predavanja po odsjecima. Kvalitet predavanja po odsjecima se također različito ocjenjuje.

Prema rezultatima provedene ankete, skoro svi ispitanici/ce smatraju da je potrebno osnivanje strukovnog udruženja profesora/ica sociologije i to primarno radi povezivanja s akademskom zajednicom i stvaranja mreže i povezivanja profesora/ica koji predaju sociologiju u srednjim školama, a potom i rješavanja statusnih pitanja.

Međutim, zanimljiva je činjenica da su sve osobe koje smatraju da nije potrebno osnivanje strukovnog udruženja, kao i sve osobe koje smatraju da im nisu potrebna dodatna stručna usavršavanja – muškog spola. Dakle, imamo jasan kontrast između stavova ispitanika/ca s obzirom na spol: s jedne strane, sve osobe koje imaju negativan stav u odnosu na ova dva pitanja su muškog spola, a s druge strane, sve osobe ženskog spola zauzimaju pozitivan stav, kao i relativno zanemarljiv postotak ispitanika. Čini se da i ovi podaci potvrđuju feminističke uvide da su žene sklonije neformalnom djelovanju u sferi civilnog društva, a samim tim su i više naklonjene različitim oblicima neformalne edukacije.

Svakako je zanimljivo primijetiti da se svi ispitanici/e slažu da je potrebno povezivanje akademske zajednice i profesora/ica koji/e predaju nastavni predmet Sociologija. Tokom jednog od razgovora eksplicitno je ukazano na problem nepostojanja saradnje s Fakultetom političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

Međutim, na temelju nalaza do kojih smo došli kroz ovo istraživanje, svakako da se može postaviti i pitanje zašto se u organiziranju stručnih usavršavanja kao primarni partner vidi isključivo Filozofski fakultet u Sarajevu, budući da se nastava i naučnoistraživački rad iz sociologije, kada je riječ o Univerzitetu u Sarajevu, odvija i na Fakultetu političkih nauka, a svakako ne treba zaboraviti ni sve aktivnosti koje se odvijaju pri Odboru za sociološke nauke Akademije nauka i umjetnosti BiH. Smatramo da se i pri

ovim institucijama na području Kantona Sarajevo mogu provoditi različiti edukativni programi iz sociologije, a ovo istraživanje je pokazalo da su profesori/ice zainteresirani i motivirani za saradnju s akademskom zajednicom. Također treba voditi računa da ove edukacije budu verificirane, odnosno da nakon njih profesori/ce dobiju i adekvatne certifikate/potvrde na osnovu kojih će im ovakve edukacije biti priznate kao stručno usavršavanje koje je i zakonom propisana obaveza.

Budući da se i na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu kao i pri Odboru za sociološke nauke pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH svakako već odvijaju konferencije, okrugli stolovi i promocije knjiga, na osnovu nalaza ovog istraživanja o motiviranosti profesora/ica, ali i sugestija koje smo dobili od samih ispitanika/ca, svakako možemo preporučiti da se na ovakve događaje pozovu i profesori/ce koji/e predaju nastavni predmet Sociologija. Na koncu, na to obavezuje i Etički kodeks bosanskohercegovačkih sociologa u kojem se navodi da: „[Među sociolozima i sociologinjama] treba da vlada kooperativno ponašanje, jednakost i međusobno podržavanje. To podrazumijeva kolegijalnu suradnju, sudjelovanje na okruglim stolovima, simpozijumima, gostovanje na drugim odsjecima za sociologiju, korespondenciju i međusobno informiranje od interesa za unapređenje profesije” (2013: 179).

Zaključna razmatranja i preporuke

Na kraju, bitno je navesti da se nastava iz sociologije u srednjim školama izvodi od 1962. godine (Ljubović 2005: 303). Iako je njen institucionalni razvoj započeo 60-ih godina, a nakon što su stvorene određene pretpostavke, ona još uvijek brani svoje pozicije. Dželal Ibraković (2014) kao krucijalne probleme savremene sociološke profesije prepoznaje nepostojanje sociološkog udruženja na nivou Bosne i Hercegovine⁸ i časopisa na nivou Bosne i Hercegovine, te probleme u oblasti izdavačke djelatnosti. Istina, autor kao pozitivne primjere navodi izdavanje časopisa „Sociološki diskursi“ u Banjoj Luci od Udruženja sociologa Republike Srpske i aktivnosti Odbora za sociološke nauke Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Međutim, ovaj sociolog zaključuje da se u principu „može govoriti o velikom zaostajanju u razvoju sociologije i gubljenju kadrovske osnovice, te svojevrsnoj samozaljubljenosti u posmatranju ogledala od strane postojeće sociološke avangarde“ (Ibraković 2014: 69).

⁸ Ovakvo jedno udruženje je bilo formirano 1970. godine, dakle, upravo u prvoj deceniji institucionalizacije sociologije i bilo je udruženje s najvećim brojem članova od svih republičkih udruženja u SFRJ (vidi više u: Cvitković 2010: 9; Vukadinović 2010: 20–21).

Na sličnom tragu i akademik Cvitković navodi da je veoma „važno kako, i koliko, populariziramo sociologiju među srednjoškolcima, da li smo zainteresirali najbolje učenike za studij sociologije?” (2010: 11). Možda se odgovor na ovo pitanje može potražiti i u konstataciji koju smo zabilježile u razgovoru s jednom od profesorica tokom ovog istraživanja: „Sad mi se čini da mi sami svoju struku ne volimo. Nekako kao da se u nekim sporednim stvarima urušava dostojanstvo [...] sociologije.” Ipak, istinska zabrinutost za profesiju koja je vidljiva kako u akademskoj zajednici tako i među profesorima/cama koji/e predaju ovaj predmet u srednjim školama istovremeno i ohrabruje i budi nadu da sociologija u Bosni i Hercegovini ima budućnost. Jasno je da ne možemo ignorirati činjenicu da nedostaje koordinacija različitih aktivnosti, formalno i neformalno umrežavanje sociologa/inja, jednako kao što nam nedostaju i uvidi u stanje sociologije u Bosni i Hercegovini. Nadamo se da će bar u tom kontekstu ovo istraživanje upotpuniti postojeće praznine i dati neke smjernice za daljnje aktivnosti.

Kao što smo naveli u uvodnim metodološkim napomenama, ovo istraživanje treba promatrati kao pilot-istraživanje koje je ograničeno na Kanton Sarajevo. Međutim, svakako je neophodno uraditi analizu na području cijele Bosne i Hercegovine. Tek tada ćemo imati potpun uvid u stanje sociologije u bosanskohercegovačkim srednjim školama. Ipak, nadamo se i da ova prostorno parcijalna analiza predstavlja dobru osnovu za daljnje preporuke. Sigurno je da se zaključci o udžbenicima, njihovom kvalitetu, odnosno nepostojanju udžbenika mogu reflektirati na područje cijele Bosne i Hercegovine. Ipak, naprimjer, zaključci o opremljenosti škola vrlo vjerovatno su ograničeni na Kanton Sarajevo i ne odražavaju pravo stanje na prostoru cijele Bosne i Hercegovine.

Naše glavne preporuke se odnose na nužnost kontinuirane i kvalitetne doedukacije profesora/ica pogotovo u oblasti savremenih socioloških trendova. Također, na osnovu nalaza preporučujemo i povezivanje akademske zajednice i profesora/ica koji predaju u srednjim školama. I na koncu, nužno je ukazati na potrebu formiranja udruženja sociologa Federacije Bosne i Hercegovine odnosno Bosne i Hercegovine.

Literatura

1. Aristotel (1998) *Politika*, Globus, Zagreb.
2. Cvitković, I. (2010) „Zašto nam je potrebna sociologija“, u Cvitković, I. (prir.) *Mjesto i uloga sociologije u bosanskohercegovačkom društvu*, Akademija nauka i umjetnosti BiH i Fakultet političkih nauka, Sarajevo. Dostupno na: http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/ODN/01_posebna_izdanja_CXXXIII_1_full.pdf.
3. „Etički kodeks bosanskohercegovačkih sociologa“, u *Dijalog*, 1-2/2013. Dostupno na: http://www.anubih.ba/index.php?option=com_jshopping&controller=product&task=view&category_id=35&product_id=590&Itemid=737&lang=ba.
4. Ibraković, Dž. (2014) „Profesija ispred ogledala“, u: *Sociološki diskurs*, godina 4, broj 7, 65–69.
5. Liessmann, K. P. (2008) *Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
6. Lohman, I. (2009) „Poslije neoliberalizma“, u: *Europski glasnik*, 14/2009, Hrvatsko društvo pisaca, 415–429.
7. Ljubović, E. (2005) *Sociologija i društvo: razvoj sociološke misli u Bosni i Hercegovini*, DES, Sarajevo.
8. Mujić i Knežević (2016) *Pogled iz drugog ugla: udžbenička politika i analiza zastupljenosti stereotipa u udžbenicima srednjih škola u Kantonu Sarajevo*, Fondacija „Cure“.
9. Munch, R. (2009) „Obrazovanje i znanost između globalne kulture i nacionalnih razvojnih puteva“, u: *Europski glasnik*, 14/2009, Hrvatsko društvo pisaca, 369–414.
10. *Pedeset godina Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu – monografija* (2012), FPN, Sarajevo.
11. Popper, K. R. (1998) *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Pravni centar Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
12. Vukadinović, S. (2010) „Institucionalni razvoj sociologije u bosanskohercegovačkom društvu“, u: Cvitković, I. (prir.) *Mjesto i uloga sociologije u bosanskohercegovačkom društvu*, Akademija nauka i umjetnosti BiH i Fakultet političkih nauka, Sarajevo. Dostupno na: http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/ODN/01_posebna_izdanja_CXXXIII_1_full.pdf.
13. Zakon o ravnopravnosti spolova BiH, Službeni glasnik BiH, 32/2010. Dostupno na: <https://arsbih.gov.ba/project/zakon-o-ravnopravnosti-spolova-u-bih/>.
14. Zakon o srednjem obrazovanju KS, Službene novine Kantona Sarajevo, godina XXII, broj 23, juni 2017. Preuzeto s: http://mon.ks.gov.ba/sites/mon.ks.gov.ba/files/zakon_o_srednjem_obrazovanju.pdf.